

КАЙТАЛООНУН СОЦИОПСИХОЛОГИЯЛЫК МОТИВАЦИЯСЫ

БАЙТАКОВА Д.Т.

Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети
УДК81'27

Аннотация. Макалада кайталоону изилдөөдө анын тексттин функциялык өзгөчөлүктөрүн толугураак ачууга мүмкүндүк берген кайталоонун психологиялык, эмоционалдык жана социалдык мотивацияларын түшүнүү жана анын пайда болуу себептери каралат.

Аннотация. В статье рассматриваются причины возникновения и раскрытие психологических, эмоциональных, социальных мотиваций повтора, который дает возможность полностью раскрытию функциональных особенностей текста.

Abstract. In the article are risen causes and disclosure of psychological, emotional, social motivations repeat that enables full disclosure of the functional features of the text.

Урунттуу сөздөр: кайталоо, психология, эмоция, текст, ой жүгүртүү, эс, сезим.

Ключевое слова: повтор, психология, эмоция, текст, мышление, память, чувства.

Key words: repetition, psychology, emotion, text, thinking, memory, emotions.

Тил илиминдеги психологиялык багыттын башаты XIX кылымдын экинчи жарымынан башталат. В. Гумбольдт элдин духу, элдин психологиясы, ошол эле учурда тилдик кубулушка индивидуалдык-психологиялык мамиле жөнүндөгү концепциясынан башталып, анын окуучусу Г.Штейнталь тарабынан улантылат. Тилдик каражаттарды ушундай психолингвистикалык жагдайдан иликтөө чет элдик жана орус тилчилеринин арасында 1970-80-жылдардын аралыгынан баштап көңүл борборун ээлеп келет. Ал америкалык салттуу маданий антропология же антропологиялык лингвистика деп аталган тармакта пикирлешүүнүн маселеси катары иликтенген. Негизин Уильям Фоли атоочтук форманын тыбыштык өзгөрүүсүн иликтөөдөн баштаган, кийинчерээк когнитивдик этнолингвистика деп бөлүнүп, Франц Боас, Эдвард Сепир сыяктуу окумуштуулар Альберт Энштейндин ыктымалдуулук теориясынын принциптерине лингвистикалык ыктымалдуулукту (тике жана атайын аналогиялык) жакындатышкан. Бул Сепирдин шакирти Бенджамин Уорфтун эмгектеринде чагылдырылган. Бул принцип боюнча “дүйнө картасы” деген түшүнүк менен курчап турган чөйрөнү өзүнүн айланасындагыларга туюндуруудагы тилдик грамматикалык жана лексикалык каражаттардын классификациялык торчо түзө ала турган мүмкүнчүлүгүн эске алган. Мунун натыйжасында тилдик типология да өнүккөн. Тилдик семантикалык иликтөө тереңдеп, семантика структуралык усул менен изилдөөгө негиз түзүлгөн. Кийинчерээк А.Вежбицкаянын “семантикалык примитив” деген универсалдуу иликтөөлөрү пайда болуп, эмоционалдык концептердин тизмесин аныктайт. Бара-бара Ю.Д. Апресян, Н.Д.Арутюнова, А. Зализняк, И.Б.Леонтина, Е.В.Рахимена, Е.В.Урысон, А.Д.Шмелев, Е.С.Яковлева ж. б. бир катар орус окумуштуулары тексттин психикалык жагдайын өркүндөтүп изилдеп келет. Айрыкча, Ю.Д.Апресяндын, “Образ человека по данным языка” деген макаласы адамдын иш-аракетинин жана абалынын лексикалык каражаттары менен туюндурулушун кеңири карап, семантикалык тилдин сегиз системасын аныктаган: 1. физиологиялык кабылдоо; 2. физиологиялык абалы; 3. ички жана тышкы таасирлерге карата физиологиялык аракеттер; 4. физикалык аракеттер жана ишмердүүлүк; 5. каалоо; 6. интеллектуалдык ишмердүүлүк жана менталдык абал; 7. эмоция; 8. кеп. Ушундан кийинки эмгектерде тилди психикалык жагдай менен маанилик карым-катышта кароо бир нукка түшкөндөй иликтене баштаган. Эмоционалдык деңгээл, жалпы жана жеке абалы, психологиялык же эмоционалдык абалдын жаралыш себеби, өбөлгөлөрү, алардын берилиши ж.б. кеңири иликтөөгө айланды. А.А.Брудныйдын психологиялык жана философиялык түшүнүү жалпы маселелери философиялык көз карашта каралат. Ошондой

эле Э.Орозалиев, К.Чокушев, Э.Шүкүров, Ж.Кадракунов, К.З.Зулпукаров, М.А.Абдыралиева, Д.А.Акматова, С.Нурматова, А.Байбасуновдордун да социалдык психологиялык лингвистика катары кайрылган бирин-экин макалалары учурайт. Кыргыз лингвистикасында лексиканын семантикалык системасы С.Өмүралиеванын (кыргыз тили 1991), Б. Усубалиевдин (Антонимдер жана аларды окутуу: мугалимдер жана филолог студенттер үчүн 1987) жалпы мүнөздөгү эмгектерин эсептебегенде, психоллингвистикалык да, терең семантикалык деңгээлде да изилдөө кезикпейт.

Тил - бул, бир жагынан, индивиддин кеп ишмердиги, экинчи жагынан, элдик психологиянын берилиши. Демек, психологиялык багыттын өкүлдөрүнүн көз караштары боюнча тил илими жеке гана индивиддин психологиясына таянып, анын кебин гана иликтеп-изилдебестен, элдин улуттук социалдык психологиясына таянып, анын тилин толук көлөмдө изилдеши зарыл.

Маселен, Г.Штейнталь тилди "психологиялык байкоо жүргүзүүнүн предмети" катары карайт да, индивиддин тилин - индивиддин духун, психологиясын чагылдыруучу курал, ал эми тилди болсо элдин аң-сезимин, көз-карашын, духун чагылдыруучу курал катары эсептейт.

Психология, Г.Штейнталдын түшүнүгүндө, дух жөнүндөгү илим, индивидуалдык психология - индивиддин духу, ал эми элдик психология - элдин духу жөнүндөгү илим. Элдин духу - жан дүйнө ишмердигинин, адам баласынын жалпы эле ишмердигинин башат -булагы. Ушундан келип тил илими, - анын көз карашында, психологиялык илим, себеби сүйлөшүү - бул духовный, жан дүйнө ишмердиги, адамдын жандүйнөлүк, интеллектуалдык ишмердигинин баардыгы тил аркылуу ишке ашат. Демек, Г.Штейнталдын аныктоосунда, элдин духу, эң алды, тилде, тил аркылуу берилет, андан кийин гана ошол элдин салт-санаа, каада-салт, нравасында, жүрүм-турумунда берилет.

Тил менен кеп өз ара карама-каршылык биримдикти түзгөн, тыгыз байланыштагы, объектиси бир эле кубулуштар. Тилдик каражаттар даяр түрүндө тикеленип колдонулат. Ал эми кепте каражаттар жаңыдан комбинацияга кирип, жаңыдан туташып, жаңы чыгарма катары пайда болот.

Акыркы жылдарда кайталоонун маселелерин изилдөөгө арналган адабияттардын анализи ага болгон кызыгуунун жаралгандыгын жыйынтык кылууга мүмкүндүк берет. Мында ой борборун кайталоо лингвистиканын гана эле эмес ага жакын илимдердин: логиканын, психоллингвистиканын, психологиянын, прагматиканын, коммуникациянын изилдөө объектиси деген фактыга бурат. Албетте мындай фактынын негизинде кайталоого арналган чоң изилдөө материалдар бул кубулуштун татаалдыгына жана көп кырдуулугуна далил боло алат.

Тил биринчиден, элдин духунун туундусу, ошондуктан тилди тереңирээк, толугураак иликтеп-изилдөө үчүн, эң алды менен, адамзаттын руханий туундуларын, руханий байлыгын терең изилдөө зарыл болсо, экинчиден, тил - элдин духунун түздөн-түз чагылдырылышы, берилиши. Ошондуктан тилдик баардык формаларды, баардык кубулуштарды терең изилдөө аркылуу гана элдин духун толук түшүнүүгө, толук аныктоого мүмкүнчүлүк болот.

Тил жеке адамдын жана адамзат коомунун сүйлөшүү ишмердигинин туундусу катары психология илими менен да байланышкан. Психологиянын максаты-адамдардын психикалык иш-аракеттеринин объективдүү закондорун, адамдын ой-пикиринин психикалык касиеттеринин калыптанып, өнүгүү жолдорун аныктоо болуп саналат. Психикалык кубулуштарга сезүү, кабылдоо, туюу, түшүнүү, ой-жүгүртүү сыяктуу аракеттер камтылат да, булардын ар бири сүйлөшүү ишмердиги, сүйлөшүү процесси менен тыгыз байланышкан. Ошондуктан психологиялык мүнөздөгү кандай гана изилдөөлөр болбосун ойлоо, ой жүгүртүү жана сүйлөө, сүйлөшүү ишмердигинин өз ара карым-катышы жөнүндөгү маселеге токтолушат. Психологиялык өзгөчө маани берүүчү маселеси сүйлөшүү ишмердигинин, сүйлөө процессинин кантип ишке ашкандыгы, сүйлөөнүн,

сүйлөшүүнүн түрлөрү, анын адам психикасы менен болгон байланышы, айтуу менен кабылдоонун карым-катышы сыяктуу маселелер эсептелет. Булар тил илими үчүн да өзгөчө көркөм тексти талдоодо да маанилүү.

Адамдын сүйлөө процесси көп учурда психологиялык кубулуштар менен байланыштуу экендигине карап, айрым изилдөөчүлөртилдипсихикалыккубулуш катары баалышып, тилиминпсихологиянынбиртармагыкатарытүшүндүрүүгөаракеттеништи, алсак тилдинтигил же булкубулуштарынизилдөөдөпсихологиянынролуна карашып, окумуштуу Г.Штейнтальтилди «психологиялыкбайкоожүргүзүүнүнпредмети» катары карайт да, индивиддин тилин - индивиддин духун, психологиясын чагылдыруучу курал, ал эми тилди болсо элдин аң-сезимин, көз-карашын, духун чагылдыруучу курал катары эсептейт.

Тил илиминдеги психологиялык багыттын башаты Вильгельм фон Гумбольдттун элдин духу, элдин психологиясы, ошол эле учурда тилдик кубулушка индивидуалдык-психологиялык мамиле жөнүндөгү концепциясынан башталат да, тигил же бул деңгээлде салыштырма-тарыхый тил илимине да мүнөздүү көз караш катары XIXкылымдын экинчи жарымынан тартып өнүгө баштайт.

Тилдин психологиясы деп сүйлөшүү ишмердигинин жаралышы, баарлашуунун психологиялык закон ченемдүүлүктөрү менен байланышкан процесстерди түшүнүүбүз зарыл. Тил илиминдеги психологиялык концепциянын алкагында тилдин философиясынын негизги борбордук маселеси болгон - тилдин табияты, жан-жартылышы жана тилдин ойлоо, ой жүгүртүү менен логиканын грамматика менен болгон карым-катыш, байланышы жөнүндөгү маселелер каралат.

Азыркы мезгилде психоллингвистика деген тармактын жаралышы тил илими менен психологиянын тыгыз байланышта экендигин айгинелейт. Психоллингвистика сүйлөшүү ишмердигин коммуникативдик акт менен психикалык процесстин биримдиги, жалпылаштыруу менен пикир алмашуунун биримдиги катары кароо менен психикалык процеске көбүрөөк басым коёт. Көркөм тексттеги каармандардын сүйлөшүү, кабылдоо, түшүнүү жагдайларын психологиянын жардамысыз чечүүгө мүмкүн эмес.

Кайталоону изилдөөдө анын тексттеги функциялык өзгөчөлүктөрүн толугураак ачууга мүмкүндүк берген кайталоонун психологиялык, эмоционалдык жана социалдык мотивацияларын түшүнүү жана анын пайда болуу себептерин ачуу болуп саналат. Бул маселе оозеки кептеги кайталоону колдонууга байланыштуу фактылар көбүнчө жазуу кебинде да байкаларын жазган Ш. Баллинин оюна негизделген.

Окумуштуу Ш. Балли оозеки спонтандык кептеги кайталоону изилдеп аны шарттоочулардын бир катар себептерин ачыктаган. Эң алгач ал кепте кайталоонун пайда болуусуна айтуучунун эмоционалдык абалы менен эч байланышпаган тышкы объективдүү шарттар таасир бергендигин көрсөтөт. Мисалы, маектешүүчү айтылган маалыматты укпай, уга албай же түшүнбөй калган учурларды белгилейт. Мындан сырткары спонтандык ой көпчүлүк учурда чечкиндүү эмес жана ар дайым өзүнүн толук көрсөтүлүшүнө ээ эмес, үзүлүп-үзүлүп айтылат, өзүн издейт ж.б. Адам ойлонот, сүйлөшүп жатып ал өз оюн “айтат”. Мына ушунда оозеки кептеги кайталоонун себептеринин бири көрсөтүлөт.

Кийинки себеп ойду жандоочу жана анын айтылышында чагылдырылуучу “эмоционалдык (аффективдик) топтолуу” болуп эсептелет. “Эмоционалдык кагылыш” канча болгон сайын кепте ой ошончо жолу кайталанышы мүмкүн, мисалы, ачууланып кабыл албоо мындай түрдө көрсөтүлүшү мүмкүн: «жо-жок, мисалы үчүн, эс качан!». Ошондой эле кайталоолор коммуникацияда социалдык зарылдык жана “идеялардын келиши” менен шартталган. Алар өз ойлорун айтууда татаалдыктар менен байланышкан. “Сүйлөшүүдө сени тезинен түшүнүп калууларын жана демилгесиз сүйлөшүүчү адамга өз оюнду жеткирүү оңой эмес” – деп жазат Ш. Балли (Bally, Op.cit, 99-101). “Эмне? Жок, кечиресиз, эч качан!” деген сыяктуу сөздөрдү көп жолу кайталоо өз сөздөрүнүн чындык экендигине маектешүүчүнү ишендирүүгө аракеттенген калпычы адамдын кебине

мүнөздүү деген ою менен бөлүшөт окумуштуу Дж. Харрис (The Oxford English Dictionary 1961, 467). Ш. Балли менен Дж. Харристин оюу кайталоо бул табигый мээни кыжырдантуучу нерсе болгондуктан аны көпчүлүк учурда “сезим туудуруу формуласын” ишке ашыруу үчүн адамга же окурманга тийиштүү таасир берүүдө колдонулат деген божомолдоолору А. Бруштейн жана В. Левитанын ойлоруна окшош келет (Бруштейн, Левит 2003).

Изилдөөчүлөрдүн ойлору боюнча сезим туудуруу каражаттары болуп семанын кайталанышы жок дегенде жөнөкөй кайталоо эсептелет. Ийгиликтүү сезим туудуруунун негизги шарты болуп кайталоонун анык саны эсептелет. Ал абдан көп эмес болушу керек болбосо “семантикалык толуп калуу” жүрүшү мүмкүн. Лингвисттер жана психологдор семантикалык жиктелүү деп көп жолку кайталоо процессин, анык бир учурда кайталануучу сөз өз маңызын жоготуп эч нерсени түшүндүрбөгөн тыбыштар чогуңдусуна айланат деп белгилешет. Бирок, сөздүн маңызы качан гана кайталанган сөздөрдү өз орду менен колдонгон учурда көркүнө келет. Ошол эле учурда кайталанманын жетишсиз саны болгон учурда угуучу же окурман ишенбеген абалда, каамырабаган тейде кала берет, сезим туудуруу жүрбөйт. Себеби, кайталанманын саны оптималдуу болгондо гана.

Бир семантикалык катардагы сөздөрдүн семасын кайталоодо сезим туудуруунун эң эле эффективдүүсү боло алат, себеби угуучу ага жүргүзүлгөн таасирди сезбейт. Жөнөкөй “бет мандай” кайталоодо сезим туудуруу формуласына басым жасалбагандыктан, ага таасир кыла турган каршылыгына чакыруу сигналы белгиленбеген кайталоонун мындай түрүн эффективдүү эмес кайталоо деп эсептешет окумуштуулар.

Г.Г. Инфатова боюнча кайталоо кыска убактылуу ЭСтин иш функцияларынын бири катары бааланат (Инфатова 2001, 62). Ал кыска убактылуу ЭСке биринчи киргизилген ошол эле элемент ташыган функцияны кайталоо да ташыйт, б.а. бул учурда элемент ЭСке такжана толукбойдон келет деп белгилейт. Буга байланыштуу анын касиети аркылуу кайталоо ЭСтин активдештирет жана сүйлөшүү кеби менен байланышта кылат.

О.Н. Лагута (Лагута 2000) өзүнүн “Логика жана лингвистика” деген изилдөөсүндө логикалык туура ой жүгүртүүнүн мааниси анын таанып билүү процесси учурунда пайда болуучу маселелерди чечүүдө так жыйынтыктарды натыйжалуу алуунун зарыл шарты катары эсептелгенин белгилейт.

Ой жүгүртүүнүн сезимдик таанып билүүдөн принципалдык айырмасы болуп ой жүгүртүү тил менен ажырабас байланышкандыгы эсептейт. Так логикалык мыйзамдардын бузулушу лексикалык кайталоолордун, анафоранын жана эпифоранын пайда болушуна негиз катары кызмат аткарат. П. Нобили (Nobili 1999, 36-39) кайталоону дискурсивдик-прагматикалык маркер катары аныктайт жана ал айтуучунун өз оюн ар кандай тилдик каражаттар жана тарбия, кабыл алынган индивидуалдык жашоо тажрыйбасына негизделип ойлонуштурулган жана аң сезимдүү калоо аркылуу билдире албастыгы менен байланышкан деп ойлойт. Анын ою боюнча кайталоону колдонуу айтуучунун билимдүүжанамаданияттуукеп стилинин индивидуалдык өзгөчөлүктөрү жана анын идиолектдеңгээлинен көз карандыдеп түшүнүшөт.

Кепте кайталоонун колдонулушунун кийинки себеби – айтуучунун мүнөзүнүн жана темпераментинин өзгөчөлүктөрү, сүйлөшүү учурундагы анын эмоционалдык абалы болуп эсептелет. Бул жөнүндө баса белгилөөчү каражаттардын психологиялык (аффективдик) интерпретациясын, тагыраак айтканда француз тилиндеги стилистикалык фигуралардын жана алардын ар биринин “мүнөздөмөсү” («caractere»), башкача айтканда эмоционалдык абалдын тигил же бул формасын билдирүүнү ачыктаган картезиандык илимпоз Б. Ламинин оюн келтирүү аркылуу Ж.Женетт жазат. Анын ою боюнча ар бир стилистикалык фигура “белгилердин” бирине туура келет. Кайталоо кызыккан, таасир астында калган адамдын кебине таандык. Б. Лами мындай учурда кайталоолор каардуу абалдагы адамдын ар кандай соккусуна окшош келгендигин айтат: “Энеңди урайын кызыл ооз, - деди ал боз үйдү жөөлөп өкүрүп, - энеңди урайын кызыл ооз, ак жерден колума кишен салдырдың. Тукумуң көктөбөй, түндүгүндөн түтүн булабай калсын сенин!”. Ж.

Вандриес кайталоо табиятын жогорку чекке жеткен, айтымды жандоочу кандайдыр бир сезимди козгоочу каражат катары эсептейт(Вандриес 1937, 140).

П. Нобили айтымды түзүүнүн грамматикалык, морфологиялык жана башка талаптары спонтандык кеп үчүн мүнөздүү болгон кокустук кайталоолорду:

1) тубаса жана айтуучунун өзгөчө эмоционалдык абалы мисалы, коркуп кетүү, кечкечтенүү учурларда коштолот;

2) сөз же лексикалык түзүлүштөрдүн систематикалык кайталоону түшүндүргөн – палиламия деп баса белгилейт.

Кайталоолор катышкан коммуникативдик бирдиктер тилдик да, кептик да мүнөздө учурайт. Жагдайга ылайык, себеп-шарттын таасири менен коммуникативдик бирдиктердин кайталанышы кепке тиешелүү болот.

Кайталоолор 1) эмоционалдык күчөтүү таасирин жаратат; 2) ойду конкреттештирет, тактайт; 3) тексттеги поэтикалык ойду бекемдейт; 4) көркөм тексттеги мазмундук, семантикалык параллелдүүлүктү уюштуруу милдеттерин аткарат.

Адабияттар:

1. Ахматов Т.К. Жалпытилилими Ф., 1987.
2. Балли Ш. Французская стилистика. М., 2001.
3. Вандриес Жозеф. Язык: лингвистическое введение в историю : пер. с фр./ Ж.Вандриес; под ред. Р. О. Шора. — Москва: Госсоцэкономиздат, 1937.
4. Витгенштейн Л. Логика-философский трактат. М. 1958.
5. Вилгельм фон Гумбольдт. Язык и философия культуры. М., 1985.
6. Вайнрих Х. Текстовая функция французского артикля. М., 1978.
7. Гиндин С.И. Советская лингвистика текста и некоторые проблемы и результаты. АН. 1977.
8. Женетт Ж. Фигуры. В 2 т. Т. 1. - М., 1998.
9. Ельмслев Л. Метод структурного анализа в лингвистике М., 1965.
10. Есперсен О. Философия грамматика М. 1956.
11. Инфатова Г.Г. Русский язык. Введение в науку о языке, лексикология, этимология, фразеология, лексикология. Учебник для ВУЗов/ Г.Г. Инфатова. - М.: Академический проспект. - 2002.
12. Кожина М.Н. Стилистика русского языка М., 1983.
13. Лагута О.Н. Логика и лингвистика. - Новосибирск, 2000.
14. Маразыков Т. Текст таануу жана анын айрым маселелери. Икитеп. Б., 2005.
15. Москальская О.И. . Грамматика текста М., 1981.
16. Мусаев С. Жалпытилилими Б., 1996.
17. *Nobili L, Schiavi G, Bozano E, de Carli F, Ferrillo F, Nobili F: Morning...Am J Respir Crit Care Med* 1999
18. Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика М., 1973.
19. Усубалиев Б. Көркөмчыгарма лингвистикалык илим. Б., 1994.
20. Харрис Дж. *The Oxford English Dictionary*. 2-nd ed. Oxford, 1961.
21. Хеллидей М.А. Место функциональной перспективы предложения (ФПП) в системе лингвистического описания. М., 1978.